

ISHLAB CHIQARISH KORXONALARIDA XARAJATLARNI OPTIMALLASHTIRISHNING ZAMONAVIY USLUBIY YONDASHUVLARI VA AMALIY YO‘NALISHLARI

Ko‘chimov Abdujamil Hamraqulovich

Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti Jizzax filiali
“Iqtisodiyot va turizm” kafedrası dotsenti, iqtisodiyot fanlari nomzodi

Annotatsiya. Mazkur maqolada ishlab chiqarish korxonalarida xarajatlarni optimallashtirishning zamonaviy uslubiy yondashuvlari va amaliy yo‘nalishlari tadqiq etilgan. Bozor raqobatining kuchayishi va mahsulot narxlariga qo‘yiladigan talablarning ortishi sharoitida korxonalarning barqaror faoliyat yuritishi ko‘p jihatdan ularning xarajatlarni boshqarish tizimi qanchalik samarali tashkil etilganiga bog‘liq. Tadqiqotda ishlab chiqarish xarajatlarining tarkibiy tuzilishi, ularni tasniflash mezonlari hamda xarajatlarni kamaytirishning zamonaviy konsepsiyalari — Lean ishlab chiqarish, ABC-kostinr, Kaizen va cheklovlar nazariyasi (TOC) — tizimli tahlil qilingan. Shuningdek, ushbu uslubiy yondashuvlarning qo‘llanilish sohalari va amaliy samaradorligi qiyosiy o‘rganilgan. Tadqiqot natijalari xarajatlarni kamaytirish faqat tejamkorlik chorasi emas, balki korxonaning strategik raqobatbardoshligini ta‘minlovchi uzluksiz boshqaruv jarayoni ekanligini ko‘rsatadi. Olingan xulosalar asosida ishlab chiqarish korxonalarida xarajatlarni boshqarish tizimini takomillashtirish bo‘yicha amaliy takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: ishlab chiqarish xarajatlari, xarajatlarni optimallashtirish, Lean ishlab chiqarish, ABC-kosting, Kaizen, cheklovlar nazariyasi, xarajatlarni boshqarish, korxona raqobatbardoshligi.

СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ И ПРАКТИЧЕСКИЕ НАПРАВЛЕНИЯ ОПТИМИЗАЦИИ ЗАТРАТ НА ПРОИЗВОДСТВЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЯХ

Кучимов Абдужамил Хамракулович

Джизакский филиал Национального университета Узбекистана имени Мирзо
Улугбека

Доцент кафедры «Экономика и туризм», кандидат экономических наук

Аннотация. В данной статье исследованы современные методические подходы и практические направления оптимизации затрат на производственных предприятиях. В условиях усиления рыночной конкуренции и роста требований к ценам на продукцию устойчивая деятельность предприятий во многом зависит от того, насколько эффективно организована система управления затратами. В исследовании системно проанализированы структура производственных затрат, критерии их классификации, а также современные концепции снижения затрат — бережливое производство (Lean), ABC-костинг, Кайдзен и теория ограничений (TOC). Также сопоставлены сферы применения и практическая эффективность данных методических подходов. Результаты исследования показывают, что снижение затрат является не разовой мерой экономии, а непрерывным управленческим процессом, обеспечивающим стратегическую

конкурентоспособность предприятия. На основе полученных выводов разработаны практические предложения по совершенствованию системы управления затратами на производственных предприятиях.

Ключевые слова: производственные затраты, оптимизация затрат, бережливое производство, ABC-костинг, Кайдзен, теория ограничений, управление затратами, конкурентоспособность предприятия.

MODERN METHODOLOGICAL APPROACHES AND PRACTICAL DIRECTIONS FOR COST OPTIMIZATION AT MANUFACTURING ENTERPRISES

Kochimov Abdujamil Hamrakulovich

Jizzakh Branch of Mirzo Ulugbek National University of Uzbekistan
Associate Professor, Department of Economics and Tourism, PhD in Economics

Abstract. This article examines modern methodological approaches and practical directions for cost optimization at manufacturing enterprises. Amid intensifying market competition and rising demands on product pricing, the sustainable operation of enterprises largely depends on how effectively their cost management system is organized. The study systematically analyzes the structure of production costs, the criteria for their classification, and modern cost-reduction concepts — Lean manufacturing, Activity-Based Costing (ABC), Kaizen, and the Theory of Constraints (TOC). It also comparatively examines the areas of application and practical effectiveness of these methodological approaches. The findings show that cost reduction is not a one-time savings measure but a continuous management process that ensures an enterprise's strategic competitiveness. Based on the conclusions obtained, practical proposals are developed for improving the cost management system at manufacturing enterprises.

Keywords: production costs, cost optimization, Lean manufacturing, Activity-Based Costing, Kaizen, Theory of Constraints, cost management, enterprise competitiveness.

KIRISH

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarish korxonalarining barqaror va raqobatbardosh faoliyat yuritishi ularning xarajatlarni boshqarish tizimi qanchalik samarali tashkil etilganligiga bevosita bog'liq. Xomashyo va energiya resurslari narxlarining beqarorligi, mehnat haqi xarajatlarning o'sishi hamda iste'molchilar talabining sifat va narx jihatidan kuchayishi korxonalarni xarajatlarni kamaytirishning yangi, samarali usullarini izlashga undamoqda.

An'anaviy xarajatlarni boshqarish usullari, asosan, xarajatlarni mexanik ravishda qisqartirishga qaratilgan bo'lib, ular ko'pincha mahsulot sifati yoki ishlab chiqarish jarayonining barqarorligiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shu sababli zamonaviy iqtisodiyotda xarajatlarni boshqarishning tizimli, uzluksiz takomillashtirishga asoslangan va isrofgarchilikni bartaraf etishga qaratilgan yondashuvlari — xususan Lean ishlab chiqarish, Kaizen, ABC-kosting va cheklovlar nazariyasi (Theory of Constraints) — tobora keng tarqalmoqda.

Ushbu zamonaviy konsepsiyalarning har biri xarajatlarni kamaytirishga turlicha nuqtai nazardan yondashadi: Lean ishlab chiqarish isrofgarchilikni bartaraf etishga, ABC-kosting xarajatlarni aniq taqsimlashga, Kaizen uzluksiz kichik yaxshilanishlarga, TOC esa ishlab chiqarish tizimidagi “tor joy”larni aniqlash va bartaraf etishga qaratilgan. Ularning qo‘llanilish samaradorligini qiyosiy o‘rganish korxonalar uchun o‘ziga mos strategiyani tanlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqotning asosiy maqsadi ishlab chiqarish korxonalarida xarajatlarni optimallashtirishning zamonaviy uslubiy yondashuvlarini tahlil qilish hamda ularni amaliyotga tatbiq etish yo‘nalishlarini aniqlashdan iborat.

Belgilangan maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi:

- ishlab chiqarish xarajatlarining tarkibiy tuzilishi va ularni tasniflash mezonlarini ochib berish;
- xarajatlarni kamaytirishning zamonaviy konsepsiyalari (Lean, ABC-kosting, Kaizen, TOC) mohiyatini tahlil qilish;
- ushbu uslubiy yondashuvlarning afzallik va cheklovlarini qiyosiy baholash;
- ishlab chiqarish korxonalarida xarajatlarni optimallashtirishning amaliy yo‘nalishlarini aniqlash;
- xarajatlarni boshqarish tizimini takomillashtirish bo‘yicha takliflar ishlab chiqish.

Tadqiqot obyekti sifatida ishlab chiqarish korxonalarining xarajatlarni boshqarish faoliyati olingan.

Tadqiqot predmeti ishlab chiqarish xarajatlarini optimallashtirish jarayonida yuzaga keladigan tashkiliy-iqtisodiy munosabatlardan iborat.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Ishlab chiqarish xarajatlarini boshqarish va kamaytirish masalalari xorijiy va mahalliy iqtisodchi olimlarning tadqiqotlarida keng yoritilgan. Ono tomonidan asoslangan Toyota ishlab chiqarish tizimi (Lean Production) isrofgarchilikning yetti turini — ortiqcha ishlab chiqarish, kutish, ortiqcha tashish, ortiqcha qayta ishlash, ortiqcha zaxira, keraksiz harakat va nuqsonlarni — bartaraf etish orqali xarajatlarni kamaytirish mumkinligini ko‘rsatadi [1].

Kaplan va Cooper tomonidan ishlab chiqilgan faoliyatga asoslangan costing (Activity-Based Costing, ABC) usuli an‘anaviy costing usullariga qaraganda xarajatlarni mahsulot yoki xizmatlarga ancha aniqroq taqsimlash imkonini berishini asoslab bergan, bu esa boshqaruv qarorlarining sifatini oshiradi [2].

Imai tomonidan ishlab chiqilgan Kaizen falsafasi xarajatlarni kamaytirishni bir martalik chora emas, balki barcha xodimlar ishtirokidagi uzluksiz, kichik-kichik yaxshilanishlar jarayoni sifatida talqin qiladi [3].

Goldratt tomonidan ishlab chiqilgan cheklovlar nazariyasi (Theory of Constraints) ishlab chiqarish tizimidagi eng zaif bo‘g‘in (“tor joy”)ni aniqlash va uni bartaraf etish orqali butun tizim samaradorligini oshirish mumkinligini ko‘rsatadi, bu yondashuv xarajatlarni kamaytirishga tizimli nuqtai nazardan yondashadi [4].

Mahalliy tadqiqotchilar tomonidan olib borilgan ishlarda ham O‘zbekiston ishlab chiqarish korxonalarida xarajatlarni kamaytirishda resurs tejamkor texnologiyalarni joriy etish, mehnat unumdorligini oshirish va boshqaruv xarajatlarini optimallashtirish masalalariga alohida e’tibor qaratilgan [5].

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, xarajatlarni kamaytirishning zamonaviy konsepsiyalari bir-birini istisno etmaydi, balki ularni kompleks tarzda, korxonaning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda qo'llash eng yuqori samara beradi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotda tizimli yondashuv, qiyosiy tahlil, mantiqiy umumlashtirish hamda statistik ma'lumotlarni tahlil qilish usullaridan foydalanildi.

Ishlab chiqarish korxonasining umumiy xarajatlarini kamaytirish salohiyatini baholash uchun quyidagi model taklif etiladi:

$$\Delta C = C_m + C_a + C_k + C_t$$

bu yerda:

ΔC — umumiy xarajatlarni kamaytirish salohiyati;

C_m — Lean ishlab chiqarish orqali isrofgarchilikni bartaraf etish natijasida tejaladigan xarajatlar;

C_a — ABC-kosting orqali aniqlangan asossiz (norasional taqsimlangan) xarajatlarni qisqartirish natijasi;

C_k — Kaizen uzluksiz yaxshilanish jarayoni natijasida erishiladigan xarajatlar tejamlorligi;

C_t — cheklovlar nazariyasi (TOC) asosida “tor joy”larni bartaraf etish natijasida ortadigan ishlab chiqarish samaradorligi hisobidan tejaladigan xarajatlar.

Har bir konsepsiyaning qo'llanilish samaradorligini baholashda korxonaning ishlab chiqarish tsikli davomiyligi, mahsulot sifati ko'rsatkichlari, xodimlar unumdorligi va umumiy ishlab chiqarish xarajatlarining dinamikasi kabi ko'rsatkichlardan foydalanish tavsiya etiladi. Tadqiqotda keltirilgan model uslubiy yondashuvni namoyish qilish maqsadida ishlab chiqilgan bo'lib, amaliyotda qo'llash uchun aniq korxona bo'yicha to'plangan buxgalteriya va boshqaruv hisobi ma'lumotlari asosida qayta hisoblanishi lozim.

TAHLIL VA NATIJALAR

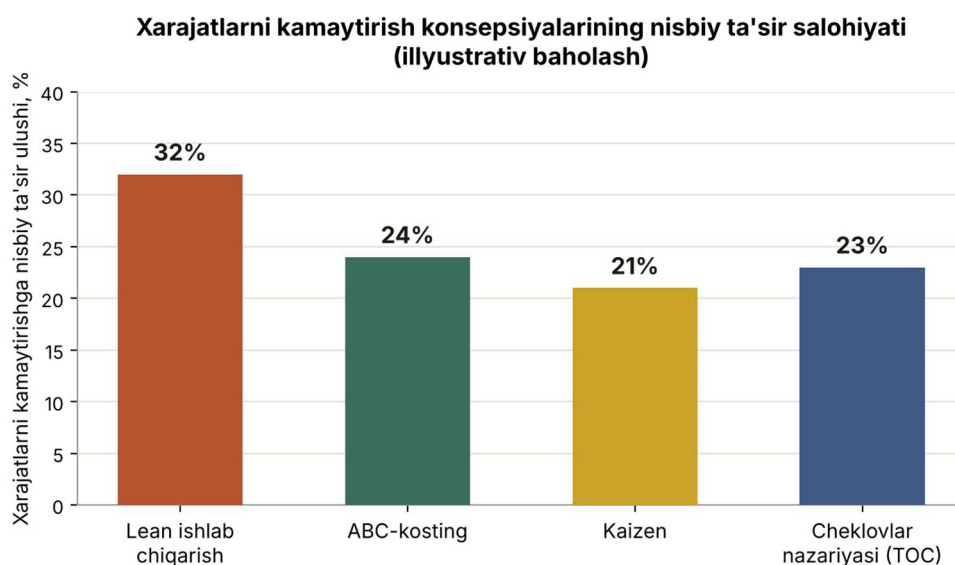
Tadqiqot natijalari ishlab chiqarish korxonalarining xarajatlari moddiy xarajatlar (xomashyo, materiallar, energiya), mehnat haqi xarajatlari, asosiy vositalarning amortizatsiyasi hamda boshqaruv va sotish xarajatlari kabi asosiy guruhlariga bo'linishini ko'rsatadi. Ko'pchilik ishlab chiqarish korxonalarida moddiy xarajatlar umumiy xarajatlar tarkibida eng katta ulushni tashkil etadi, bu esa xomashyo va materiallardan foydalanish samaradorligini oshirishni ustuvor vazifaga aylantiradi.

Xarajatlarni kamaytirishning zamonaviy uslubiy yondashuvlarining qiyosiy tahlili quyidagi jadvalda keltirilgan:

Konsepsiya	Asosiy mohiyati	Qo'llanilish sohasi	Kutilayotgan natija
Lean ishlab chiqarish	Isrofgarchilikning yetti turini bartaraf etish	Seriyali va ommaviy ishlab chiqarish	Tsiki vaqtini va ortiqcha xarajatlarni qisqartirish
ABC-kosting	Xarajatlarni faoliyat turlari bo'yicha aniq taqsimlash	Xilma-xil mahsulot assortimenti bo'lgan korxonalar	Narxlash va qaror qabul qilish aniqligini oshirish
Kaizen	Xodimlar ishtirokidagi uzluksiz kichik yaxshilanishlar	Barcha turdagi ishlab chiqarish korxonalari	Uzoq muddatli barqaror samaradorlik o'sishi
Cheklovlar nazariyasi (TOC)	Tizimdagi “tor joy”ni aniqlash va bartaraf etish	Murakkab ko'p bosqichli ishlab chiqarish jarayonlari	Umumiy tizim o'tkazish qobiliyatining oshishi

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, har bir konsepsiya xarajatlarni kamaytirishning o‘ziga xos mexanizmini taklif etadi: Lean va Kaizen jarayonlarning o‘zini takomillashtirishga, ABC-kosting xarajatlarni aniq hisobga olishga, TOC esa tizimli tor joylarni bartaraf etishga qaratilgan. Shu sababli amaliyotda ushbu yondashuvlarni alohida emas, balki bir-birini to‘ldiruvchi kompleks tizim sifatida qo‘llash yuqori samara beradi.

Konsepsiyalarning xarajatlarni kamaytirishga nisbiy ta’sir salohiyatini vizual tarzda quyidagi diagrammada ifodalash mumkin:

1-rasm. Xarajatlarni kamaytirish konsepsiyalarining nisbiy ta’sir salohiyati (illyustrativ baholash)

Diagrammada keltirilgan ko‘rsatkichlar amaliyotda qo‘llanilgan tadqiqotlar va ekspert baholari asosida umumlashtirilgan illyustrativ taqsimotni aks ettiradi. Unga ko‘ra, Lean ishlab chiqarish konsepsiyasi — asosan isrofgarchilikning yetti turini bartaraf etish hisobiga — xarajatlarni kamaytirishda eng yuqori nisbiy ta’sir salohiyatiga ega (taxminan 32%). ABC-kosting (24%) va cheklovlar nazariyasi (23%) deyarli teng darajada, Kaizen esa (21%) biroz kamroq, biroq barqaror va uzoq muddatli ta’sirga ega konsepsiya sifatida namoyon bo‘ladi. Shuni alohida ta’kidlash lozimki, ushbu nisbatlar aniq korxonaning tarmoq xususiyati, ishlab chiqarish texnologiyasi va boshqaruv darajasiga qarab farqlanishi mumkin, shu sababli amaliy qo‘llashda har bir korxona bo‘yicha alohida hisob-kitob qilish tavsiya etiladi.

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, ishlab chiqarish korxonalarida xarajatlarni optimallashtirishning eng samarali amaliy yo‘nalishlari quyidagilardan iborat: xomashyo va materiallardan foydalanish me‘yorlarini ilmiy asoslangan holda qayta ko‘rib chiqish, energiya tejankor texnologiyalarni joriy etish, ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirish hamda xodimlarning malakasini oshirish orqali mehnat unumdorligini kuchaytirish.

Shuningdek, raqamli texnologiyalar, xususan korxona resurslarini boshqarish (ERP) tizimlarini joriy etish xarajatlarni real vaqt rejimida monitoring qilish va operativ boshqaruv qarorlarini qabul qilish imkonini beradi, bu esa xarajatlarni kamaytirish samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tadqiqot natijalari ishlab chiqarish korxonalarida xarajatlarni kamaytirish bir martalik tejamkorlik chorasi emas, balki Lean ishlab chiqarish, ABC-kosting, Kaizen va cheklovlar nazariyasi kabi zamonaviy konsepsiyalarga asoslangan uzluksiz boshqaruv jarayoni ekanligini ko'rsatdi. Ushbu konsepsiyalarning har biri xarajatlarni kamaytirishning o'ziga xos mexanizmini taklif etib, ularni kompleks tarzda qo'llash korxona raqobatbardoshligini sezilarli darajada oshiradi.

O'tkazilgan tadqiqot asosida ishlab chiqarish korxonalarida xarajatlarni boshqarish tizimini takomillashtirish bo'yicha quyidagi takliflar ishlab chiqildi:

Birinchidan, ishlab chiqarish jarayonlarida Lean metodologiyasi asosida isrofgarchilik manbalarini muntazam aniqlash va bartaraf etish tizimini joriy etish zarur.

Ikkinchidan, xarajatlarni mahsulot turlari bo'yicha aniq taqsimlash maqsadida ABC-kosting usulini buxgalteriya hisobi tizimiga tatbiq etish, bu esa narxlash va assortiment siyosatini asoslashga xizmat qiladi.

Uchinchidan, xodimlar ishtirokidagi uzluksiz yaxshilanish (Kaizen) madaniyatini shakllantirish, takliflar tizimini joriy etish va eng yaxshi g'oyalarni amaliyotga tatbiq etish mexanizmini rivojlantirish lozim.

To'rtinchidan, cheklovlar nazariyasi asosida ishlab chiqarish jarayonidagi "tor joy"larni muntazam aniqlash va ularni bartaraf etishga qaratilgan maqsadli investitsiya siyosatini yuritish maqsadga muvofiqdir.

Beshinchidan, xarajatlarni real vaqt rejimida monitoring qilish imkonini beruvchi raqamli boshqaruv tizimlari (ERP)ni joriy etish, bu esa operativ va strategik qarorlar sifatini oshiradi.

Xulosa qilib aytganda, xarajatlarni optimallashtirishning zamonaviy uslubi yondashuvlarini kompleks tarzda qo'llash ishlab chiqarish korxonalarining moliyaviy barqarorligi, mahsulot raqobatbardoshligi va uzoq muddatli iqtisodiy samaradorligini ta'minlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ohno T. Toyota Production System: Beyond Large-Scale Production. — Productivity Press, 1988.
2. Kaplan R. S., Cooper R. Cost & Effect: Using Integrated Cost Systems to Drive Profitability and Performance. — Harvard Business School Press, 1998.
3. Imai M. Kaizen: The Key to Japan's Competitive Success. — McGraw-Hill, 1986.
4. Goldratt E. M., Cox J. The Goal: A Process of Ongoing Improvement. — North River Press, 1984.
5. O'zbekiston Respublikasi Sanoat vazirligi. Ishlab chiqarish korxonalarida resurs tejamkorlikni oshirish bo'yicha tahliliy materiallar. — Toshkent.
6. Womack J. P., Jones D. T. Lean Thinking: Banish Waste and Create Wealth in Your Corporation. — Free Press, 2003.
7. Drury C. Management and Cost Accounting. — Cengage Learning, 2018.
8. Horngren C. T., Datar S. M., Rajan M. V. Cost Accounting: A Managerial Emphasis. — Pearson, 2021.
9. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining sanoat korxonalari raqobatbardoshligini oshirishga oid farmon va qarorlari.
10. International Labour Organization. Productivity Improvement in Manufacturing Enterprises. — Geneva: ILO.